

אליהו אריק בוקובזה: אמן-הכובעים מן החולות

רון ברטוש

המְדִינָה הַחֲבִיבָה
גַם צִמְאָה גַם רְעֵבָה
יֵשׁ לָהּ תִּאֲבֹן בְּרִיא
הִיא רוֹצָה בְּשֵׁר טָרִי
הִיא רוֹצָה אֶת כָּל פְּלֶךְ
עִם בְּרָכָה וּבְלִי בְּרָכָה.

(טוביה ריבנר)¹

התערוכה "לאום: יהודי" חריגה בנוף אמנותו של אליהו אריק בוקובזה. חריגה על רקע יתר תערוכותיו אשר עד כה נבנו באופן קפדני על-ידי, החל מנושא התערוכה, דרך יצירת ציוריו, פסליו וחפציו, וכלה בעיצוב החלל והקטלוג הנלווה. תערוכותיו הן בבחינת הופעות של איש אחד (one man show), תרתי משמע. והנה, מוזמן בוקובזה אל גלריית אוסף היודאיקה של המשכן לאמנות בעין-חרוד, גלריה ייעודית ומלאה בתכנים ובמוצגים, ועל יצירותיו להשתבץ ביניהם.

אוסף היודאיקה של המשכן לאמנות (שאת ראשיתו ליקט מייסד המשכן, הצייר חיים אתר, והמשכו באוסף בית-הנכות "בצלאל") מכיל תשמישי-קדושה וכלי יום-חול מכל עדות ישראל אל מן המאה ה-15 ועד ימינו. תצוגת אוסף פריטי התרבות היהודית בנויה באופן המוכתב על-פי מסלול החיים היהודי - לידה, ברית-מילה, בר-מצווה, חתונה, משפחה ומוות, ועל-פי ציר השנה היהודית - רגלים, חגי-ישראל, מועדים, תעניות, עונת-השנה וכן הלאה. משימתו של בוקובזה - שילוב יצירותיו בתוך תצוגת האמנות העממית היהודית שערכיה נתונים ומוגדרים, ועל-פי רוב הם קאנוניים ומסורתיים. אך כיצד זה ישכנו בשלום פריטי היודאיקה מן האוסף לצד יצירותיו של האמן אשר נושאות מסרים פוליטיים לא פעם, חברתיים לעתים תכופות, מגדריים, ותמיד ביקורתיים? התשובה לכך היא שהאמן מיטיב לספק באמנותו מפתחות רבים לפרשנויות שונות, וכך גם עתה בבואנו לתערוכה-יחיד זו בה יצירתו מחליפה כובעי-זהויות. הן, בוקובזה הוא אמן-הכובעים.

יצירתו של בוקובזה ניחנת ביכולתה לספח משמעויות שאינן אימננטיות או שאינן הראשונות לאפיין את יצירתו זו או אחרת. שם התערוכה, "לאום: יהודי", מצהיר כי בזהות עסקינן, על שום כך, עלינו לסמוך על בוקובזה כי הוא סיפק לנו בעבודותיו המוצגות בתערוכה (מ-12 השנים האחרונות) את המפתח לקריאה ופרשנות, לפתיחת דלת הזהות היהודית. הניסוח

¹ שיר מאת טוביה ריבנר המופיע בספרו חרוזי ילדים קלוקלים ואחרים, צבעונים, ירושלים, 2004, עמ' 22.

השגור "לאום: יהודי" שאול מתוך סעיף ה"לאום" בתעודת-הזהות הישראלית- ה"כחולה". הסעיף הביורוקרטי הינו מוקד לפולמוס ציבורי רחב שבבסיסו ניצבת הגדרת הזהות הפרטית של כל אדם. החל משנת 2002 שונה סעיף זה בתעודת-הזהות הישראלית ובמקום "יהודי" מסומנות כוכביות (השינוי הינו רק כלפי חוץ, שכן ברישום הרשמי עדין הסיווג הוא כלאום יהודי). ובכן, אם המושג לאום (או אומה) ניתן לקבוצת אנשים השואפת להגדרה עצמית במסגרת של מדינה ריבונית ובזיקה לטריטוריה מסוימת, אזי קביעת הלאום כיהודי משמעה נקיטה בגישה הרואה את ישראל כ"מדינת לאום יהודית תרבותית". גישה זו משלבת בין מרכיב זהות אחד לבין מרכיב זהות אחר, שני מרכיבים אשר אינם תלויים בהכרח האחד בשני - מדינה ודת. מתוך כך, נגזרות תשלובות נוספות כגון שפת יום-יום ושפת קודש, המנון אזרחי ותפילה דתית, וכן המקום הגיאוגרפי החילוני ו"המקום" הרליגיזי האלוהי. "עם ברכה ובלי ברכה" ניסח המשורר טוביה ריבנר בשירו ההיתולי שפותח את החיבור הנוכחי, ובו המדינה הרעבה מבקשת לספק את תאבונה בזלילת בשר אזרחיה. אם נרצה, נוכל לקרוא את השיר גם כך: הַמְדִינָה הַחֲבִיבָה /.../ יֵשׁ לָהּ תַאֲבוֹן בְּרִיא / היא רוֹצֶה בְּשֵׁר טָרִי /.../ עִם בְּרָכָה (ברכת המזון) וּבְלִי בְרָכָה (ברכת הגומל). המדינה והדת צועדות שלובות ידיים.

והנה, זרועות יצירות-החול של בוקובזה בין תשמישי-הקדושה היהודיים מן האוסף. אך מה למלחייה ולפלפלייה, לכלי-המטבח הללו, ולחננויות הברונזה מן המאה ה-19, למשל? מה בין תשמישי-הקדושה לתשמישי-החולין? העבודה "מלח ופלפל" (2002) בנויה על הדגם שעיצב בוקובזה ומהווה לייטמוטיב ביצירתו (בדרך-כלל כצללית או כעיטור משוכפל). הדגם כולל מבנה בעל כיפה בצורת קבר רחל, בית בסגנון הבינלאומי (ה"באוהאוס") התל-אביבי, וצלליות של עץ זית ועץ דקל. ארבעת המרכיבים, הלקוחים מן התרבות החזותית המקומית, מצטרפים לכדי שעטנז של סגנונות ומשמעויות ומשלבים בין מודרניזם ומסורת, עיטורי ושימושי, בינלאומי ומקומי, וכמובן בין קדושה וחולין. בוקובזה מקדש את הכלים על ידי-שזירת מבנה קבר רחל, המקום הקדוש הסמוך לעיר הקודש, ובתי ה"באוהאוס", המקום החילוני בעיר שקמה מן החולות. המילה "חול" שבה פעמים רבות בחיבור הנוכחי - חול של אדמה וחול של ים, חול שמשמעותו חילוני כהיפך מקדוש, חול כשאינו מן הארץ (חול"ל), וחולה של העיר העברית הראשונה. כזכור מכותרת החיבור, אמן-הכובעים בוקובזה הוא מן החולות.

ה"פליטים", אותם ציורים ריבועיים שהשתחררו מן הקיר, גידלו רגליים וקרניים והחלו לצעוד בחופשיות, גם הם דו-קוטביים בזהותם. משמעותם המקורית במסגרת תערוכתו "Zion's Fiction" (גלריה "נלי אמן", 2003) של בוקובזה מצביעה על היותם פליטים ערבים אשר גורשו מבתיהם. אך עתה לובשים

זויה צ'רקסקי, ביבי מאלביץ,
2005, אובייקט מצויר עשוי עץ,
פלסטיק ומתכת, גובה 18 ס"מ,
אוסף פרטי, הרצליה.

זויה צ'רקסקי, היהודי הנודד, 2003, כרית ארוגה, 36 x 36 ס"מ, אוסף פרטי, הרצליה.

אליהו אריק בוקובזה, יצור מקומי, 2006, ...

ציורים דו-רגליים אלו את חליפת יהדותם המאפשרת להם להיקרא כדמותו של היהודי הנודד. ראו את קרניו של זה היהודי - קרניים המוכרות מן התעמולה האנטישמית, ואפשר גם אחרת, שאלו קרני משה-רבנו שניתנו לו פעמים רבות

בתולדות האמנות. על כל פנים, לפנינו חפץ-ציור שנידון לגדל רגליים ולצעוד אל גלותו. ה"פליטים" של בוקובזה מעלים על הדעת את יצירותיה של זויה צ'רקסקי - "בייבי מלביץ" בעל הרגליים ו"היהודי הנודד" שדמותו ארוגה על כרית, אשר גם בהן ננקטת שפה חזותית דומה ועניינן בזהות. מסע נדידתם עשוי להפגיש בין ה"פליטים" של בוקובזה וצ'רקסקי. כעת, הביטו ב"יצורים המקומיים" שנוצרו לתערוכת "בצלאל גרסא ב" (בית האמנים, ירושלים, 2006) ובמרכזם ציור של קבר רחל. כלום יצור בן-כלאיים זה (אחיו הצעיר של "הפליט") אינו מערב בין הארצי לרליגיזי, בין זהותו ה"מקומית" לבין המקום

הקדוש? "יצור מקומי" זה, כך שמו, מקומו על מזנון בסלון בית יהודי כתזכורת לעינו הפקוחה והמגוננת של האלוהים, כדברי הפסוק "הֲנֵה עֵין יְהוָה, אֶל-יִרְאִיו; לְמַיְחֵלִים לְחֻדּוֹ".²

יצירה נוספת שחובשת לראשה כמה כובעי-זהות (וגם כאפיה) היא הציור "פטריארך 1", פרט מתערוכת "צייר-תייר" (גלריה "נלי אמן", 2002). האם זהו פטריארך של הכנסיה הנוצרית,

אפרים משה ליליין, יהושע, 1908, תחריט.

רב שלראשו תפילין, או שמא זהו ערבי חבוש כאפיה? דומה כי אף תשובה אינה נכונה ועם זאת כולן דוברות אמת. כיאה למעמד של פטריארך (אב משפחה או איש דת בכיר) אנו מביטים בבנימין זאב הרצל. זו גרסאתו של בוקובזה לתצלום חוזה המדינה שצילם האמן הבצלאל אפרים משה ליליין, שאף הוא מביים לחלוטין ובו מחופש הרצל לערבי והוא חבוש כאפיה

כדימוי ליהודי התנ"כי.³ בוקובזה מנצל את משחק-הזהויות שבינו לבין ליליין, בין היהודי לערבי ובין האותנטי לאוריינטי והמחופש, על-מנת לנסח דמות רבת-זהויות משלו, לה הוסיף באופן בולט לעין תפילין ועיצב את הכאפיה כטלית בעלת פסים וציציות.⁴ באותה המידה בה הדמות ניחנת בריבוי זהויות כך היא מפגינה זרות - בעצם היותה מתאימה לכל מקום מסגירה היא את תלישותה.⁵

סדרת הדפסי-הרשת "מועדים" (2004-2005) מוקדשת לחגי-ישראל ובהם החגים הדתיים יום כיפור, סוכות, שמחת-תורה, פורים ושבעות, שאליהם נתווסף החג האזרחי יום-

² תהילים, לג', יח'.

³ גיא רז, היסטוריה קצרה של צילום מקומי, סל תרבות ארצי, תל-אביב, 2010, עמ' 24-25.

⁴ ריבוי הזהויות ביצירתו של בוקובזה ממשיך את מבטו של התייר ("צייר-תייר" הוא כינה זאת בתערוכתו בשם זה) כפי שהביט ליליין אל המזרח בהשקפה אוריינטליסטית.

⁵ גדעון עפרת, "איפה הילד?", אליהו אריק בוקובזה: צייר-תייר, גלריה "נלי אמן", תל-אביב, 2002, ללא מספרי עמודים.

העצמאות. המצע הדתי של מחזור הדפסי המועדים משמש כר נרחב לשילוב ביקורת פוליטית-חברתית ותעתועי-זהויות. ההדפס לחג פורים נהנה ממנהג ההתחפשות המסורתית והוא מתאר שני גברים מחופשים על רקע טפט בדגם דלעת מחייכת (המוכרת מהחג הנוצרי העממי Halloween, ליל כל הקדושים). האחד מחופש לחייל צה"ל והשני, הגבר המשופם, מחופש למלכה עם כתר משופץ באבנים טובות ושמלה בעלת מחשוף נדיב. נושא הזהות המגדרית נוכח ביצירתו של בוקובה וזהו אחד מביטוי המשעשעים ביותר. ההדפס לחג סוכות פחות עליז. הסוכה ממוקמת בין הרים צבעוניים והיא בנויה מדגם ה"באוהאוס" הבוקובזאי שעל גגו נוסף סכך. אלא, שהסוכה הנוכחית אינה עומדת על הקרקע כי אם ניצבת על שלוש רגליים כמעין חללית שנחתה. את תלישותה מן המקום מסמל הצבר שאינו שתול באדמה. החג החשוב, אחד משלושת הרגלים, שסוכותיו הן זכר לסוכות בהן ישבו בני-ישראל אחר צאתם ממצרים, מותקף בביקורת פוליטית בדבר ההתיישבות (וההתנחלות) ורומז על ארעיותם.

יצירה נוספת שמוצגת בתערוכה היא "קבר אבשלום", מתוך סדרת "עין לציון" שנושאה הוא אמונות-תפלות. בציור מתואר מבנה יד-אבשלום בעל הכיפה המחודדת, הנמצא בנחל קדרון בין בית הר הזיתים להר הבית, ובמרכזו עין גדולה. מתחתית הציור משתלשלות קמיעות נגד עין הרע (מהסוג המוכר הנמכר במזכרות בכל יריד), שיחד עם העין המרכזית נמנה תריסר עיניים. לפי המסורת מצבה זו מסמלת את מקום קבורתו של אבשלום, בנו של דוד המלך. אך המחקר הארכיאולוגי קובע כי זהו מבנה המאוחר כמה מאות שנים מתקופתו של אבשלום. מנהג שדבק למקום הוא סקילת המצבה באבנים, ונהוג להביא בניי סוררים ליד-אבשלום ולהכריח לזרוק אבן כדי להסיר את מזל-הביש מעליהם. הן, גם שתי רגליה של יצירה בוקובזאית זו נמצאות האחת במקום החילוני והשניה במקום הדתי. לשני אלו נוסף המימד המנהג המסורתי המיושם בפועל והינו פרי אמונה מחד, אך הוא משולל מכל בסיס אמיתי לקיומו ולמשמעויות המיוחסות לו מאידך.

אליהו אריק בוקובה, מי שהגדיר עצמו כאחרון הציירים הבצלאליים המזרחיים,⁶ מי שהפך את רקדנית-הבטן המקומית ל"אודלסיקה הגדולה",⁷ מי שהשיב את המשפחה הערבית אל תל-אביב הישנה של נחום גוטמן ושיכן אותה לאחר-מכן בכנסת ישראל בירושלים,⁸ ומי שהחזיר את כפר-בירעם אל תודעת קיבוץ-ברעם והנגיד הציורו המונומנטלי שני חלוצים, שלוש בנות-קיבוץ מחוללות מול ערבי על חמור ושתי נשים פלסטיניות בלבוש מסורתי,⁹

⁶ תערוכת "בצלאל גרסא ב'", בית האמנים, ירושלים, 2006.

⁷ תערוכת "פלורה", גלריה "נלי אמן", תל-אביב, 2006.

⁸ תערוכת "Jaffa", מוזיאון נחום גוטמן, תל-אביב, 2010. הציור "משפחת הפרדסן" נרכש לאוסף האמנות של הכנסת.

⁹ תערוכת "במקום הזה", מוזיאון בר דוד, קיבוץ ברעם, 2012.

יצירותיו של אמן זה הן שמשובצות כעת בין פריטי אוסף היודאיקה ונעטפות ברובד פרשני נוסף. הן מועשרות באופן הדדי מן ההצבה ונהנות מההקשר היהודי-יודאיקאי (על אף שאינן מוותרות על עמדתן הביקורתית לעתים, וחריגתן מן המסורת). גלריית אוסף היודאיקה קראה ליצירותיו של בוקובזה ועל תערוכתו זו יכול האמן א.א. בוקובזה לומר אמן.